

Љубомир Максимовић

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЕВРОПСКА ДРЖАВНОСТ СРБИЈЕ

Увек када је историчару дато да се загледа дубоко у прошлост без оптерећења које може донети његово сопствено време, омогућено му је на тој, за образовање стручног погледа безбедној, удаљености да реконструише слику давнашњег света у колико-толико прецизним облицима и да уочи њен општи значај. За такву реконструкцију, осим тога, потребна су многа сазнања која нам извори са протоком времена пружају у све већем обиму. Чак и када се нови извори ретко откривају, ишчитавање од раније познатих извора је, захваљујући развоју научних спознаја и метода, све поузданије. Тако постаје могућно да старији научни погледи буду ревидирани. Или, што је можда и чешћи случај, тако постаје могућно да нагласак у процењивању значаја историјских појава, догађаја и личности добије нову димензију. Управо Стефан Првовенчани и његово време представљају такав случај.

Када то кажем, никако не инсинуирам да је он до данас био (неправедно) запостављен у односу на неке друге српске владаре, односно да његов историјски допринос није био исправно процењиван. Као првом српском краљу, као владару у чије се доба одвија највећи део живота и деловања св. Саве, Стефану Немањићу никада није могло бити оспорено место једног од најзначајнијих српских владалаца. Друго је питање, међутим, да ли је увек сагледавана суштина домашаја његове владе. Тако се поставља питање процене не само његовог до-

ба него и претходне епохе коју је наткриљавала горостасна личност његовог оца Стефана Немање.

Очево завештање било је свакако од изузетног историјског значаја. У Немањино време, наиме, учињени су одлучујући искораци у настојању да земља добије изразито православно обележје. Сам Немања, крштени католик, прешао је у православу веру у време свог успона на власт, да би као владар започео изградњу и осликавање храмова по византијским узорима и обрачунао се са богумилском јереси у византијском маниру. Уз то, сину Стефану у наслеђе је оставио знатно проширену државу чија је територија досегла границе Албаније и Македоније, земаља које су традиционално припадале Византијском царству. Као царски зет који је носио високу титулу севастократора, што је био преседан у односу Цариграда према страним принчевима, Стефан Немањић се могао сматрати царским миљеником још за очеве владе. Али, профил српске државности још није био уобличен у потпуности и та чињеница, која се често превиђа, представљала је одређену празнину у Немањиној заоставштини.

Наиме, иако је скоро читаво XII stoleће, а нарочито Немањино доба, било време трајног стремљења Србије ка положају самосталне државе, због чега се ослањала и на стране чиниоце у борби за ослобађање од византијског тугорства, тај коначни циљ није био остварен. чак и у Немањино доба, до пред крај његове владе, земља је била у некој врсти вазалног положаја према Цариграду, а повремено нарушавање таквог поретка ствари бивало је брзо поништавано, по потреби и казним експедицијама. Не треба губити из вида да је сам Немања под старе дане вођен улицама Цариграда у заробљеничкој поворци. Ипак, пред крај његове владе запажа се наговештај неког другачијег времена када цар Исак II Анђео у повељи Дубровнику (1192) тражи од јадранске републике да не улази у непријатељске по Византију споразуме било са Немачком, Норманима, Угарском или са великим жупаном, другим речима са српским владаром. Он је, тако, у очима Византинаца почео да бива посматран као међународни чинилац, али државна самосталност Србије тиме још није била призната. И Немањи и његовом сину и наследнику Стефану морало је бити јасно да ће, не буде ли ова ситуација превазиђена, даљи развитак Србије бити успорен, ако не и угрожен.

Ускоро по Немањиној абдикацији и повлачењу на Свету гору (1196), где се већ налазио његов најмлађи син Растко / Сава, учињена су два готово повезана потеза који су јасно показала да је тежња ка политичкој самосвојности Србије била коначно дефинисана. Немања и Сава подигли су на Светој гори српски манастир Хиландар (1198), јер поседовање властитог манастира на овом православному светилишту бејаше тада предуслов за исказивање самобитности сваке православне силе

која је држала до свог угледа. Убрзо потом, Немања је у својој повељи за Хиландар први пут јавно обзнанио својеврсну декларацију самосталности и независности српских владара, истичући да је Бог подарио Грцима царева, Угрима краљеве, а њега самог учинио својевремено великим жупаном, као легитимног наследника његових предака. Владавина по Божјој милости зачетак је самодржавне идеје, а поређење са Грцима (Византинцима) и Угрима, двома великим силама, између којих је Србија током скоро читавог столећа тражила своје место под сунцем, сведочанство је о постојању свести да су Срби, и њихова држава, у бити равноправни са тим народима, и њиховим државама.

На самом почетку XIII века, за време рата који је између браће Вукана и Стефана вођен за очевину, велики жупан Стефан Немањић је у својој повељи за Хиландар готово идентичном фразом поновио очеве речи о државности Грка, Угара и Срба. То више нису биле речи остарелог и замонашеног бившег владара, истина ауторитативног и поштованог, него речи актуелног владара који се не устеже да их изрекне усред унутрашње борбе за превласт, као да се земља налазила у времену мирног и стабилног просперитета. И у овом случају, као и у претходном, радило се о недвосмисленим гестовима, али је њихов домаћај, с обзиром на то где и како су исказани, био ограничен на домаћу политичку сцену. У међувремену, Стефан је, вероватно увиђајући да без пуног признања са стране нема праве државности, покушао да питање самосталности своје државе постави на међународном плану.

У тадашњем свету хришћанске Европе суверенитет једне земље, схватан на другачији начин него што је то данас случај, непосредно је проистицао из биполарности тог света, подељеног у погледу политичке теорије, и не само у том погледу, између Цариграда и Рима. Политичка теорија о којој је реч имала је, што је најзанимљивије, заједнички корен у државно-правној дефиницији јединственог и свеобухватног Римског царства. Похришћанјеним Царством владао је цар који је сматран Христовим намесником на земљи и равним апостолима. Варварски владари сматрани су његовим службеницима и по правилу је требало да носе, уз своја племенска и традиционална главарска достојанства, римске чиновне и титуле као израз подложности цару. После поделе Царства крајем IV века и ишчезнућа западног његовог дела пред крај следећег столећа, наведена универзалистичка политичка теорија остала је једно од основних обележја источног дела који је сматран јединим, римским и светским царством. У модерној историографској терминологији то царство називамо Византијским. На другој страни, западној, касније се повремено појављивала и бивала отелотворена идеја о Царству у немачкој варијанти, али је универзална теорија третирала папу као наследника римских царева, јер је он наводно даровником Константина Великог, у ствари фалсифика-

том из VIII века, добио право и на врховну световну власт. У тако устројеном свету, свака самостална власт изван Рима и Цариграда, да би уопште била призната и могла опстати, морала је добити благослов из ових престоница некадашњег Римског царства.

Последица оваквог политичког устројства хришћанског света у средњем веку, и то врло изразита управо у времену којим се овде бавимо, била је да Цариград варварским владарима, као својим службеницима, није могао признавати потпуно самосталан статус, али је у њиховим државама могао признати постојање помесних или аутокефалних цркава, уобичајене појаве на Истоку још од ранохришћанских времена. Са своје стране, Рим у јединственој црквеној организацији којом је владао није могао признавати оснивање или постојање таквих цркава, али је папа, као врховни поглавар Запада, могао додељивати самосталан статус појединим световним владарима, обично слањем краљевских инсигнија. Од како је на столицу св. Петра дошао папа Иноћентије III (1198–1216), по многим мишљењима најзначајнији средњовековни папа, ова пракса почела је нашироко да бива примењивана и у односу према разним владарима на Истоку.

У таквим околностима, величину државничког талента Стефана Немањића најбоље показује чињеница да се одмах обратио новом папи, тражећи краљевску круну још пре јавног изражавања свог политичког вјерују у споменутој повељи за Хиландар, али свакако после очевог истоветног геста који је он следио. Можемо само нагађати због чега није већ тада затражено и оснивање српске аутокефалне цркве на византијској страни. Део се одговора помаља у околности да је Хиландар тек био основан, да Студеница још није била у пуној функцији, као и да Сава још увек није имао онај духовни углед изван Србије, који ће коју годину касније постати нераздвојно обележје његове личности. Како било, изгледало је у том тренутку да ће бар јединствена држава стећи жељено међународно признање кроз добијање краљевске круне. Она је готово била на путу за Србију, јер је већ био одређен и папски легат који ће је донети. У последњем тренутку, међутим, Стефанове намере су се изјаловиле због унутрашњих немира и спољне интервенције.

Најстарији Немањин син, Вукан, незадовољан што за наследника није био проглашен он него византијски зет Стефан, повео је против брата борбу за преузимање власти после пар година оклевања, у време када је осигурао подршку угарског краља Емерика. Краљ је имао и сопствене претензије према Србији, што се лепо види из чињенице да се њено име тада појавило у угарској краљевској титулатури, где се задржало све до 1918. године. Због тих претензија и истовремене подршке Вукану, угарски краљ је настојао код папе, и у последњем тренутку успео, да спречи слање краљевске круне у Србију. Када је

угарска опасност била отклоњена и братоубилачки сукоб приведен крају, био се већ захуктао IV крсташки поход и питање српске круне коначно је остало по страни за неко погодније време.

Непосредне последице IV крсташког рата нису дотакле Србију, удаљену од епицентра збивања, али је пропаст Византије крајем рата 1204. године потпуно изменила геополитичку ситуацију у Источном Средоземљу и на Балкану. Пред великим жупаном Стефаном, који више није био ни византијски зет, отварале су се тако нове могућности за вођење политике према суседним земљама. То је било време кад се уз бок Стефану појављује најмлађи брат Сава, па ће њих двојица синхронизовано, у никад поново постигнутом савршенству садејства, или симфоније световне и духовне власти, бити креатори српске политике у годинама које су долазиле.

Једна од трајнијих последица латинског заузимања Византије била је и несигурност која је завладала на Светој гори. У страху за судбину Немањиних земних остатака у Хиландару, а позиван од брата Стефана да се врати у земљу и благослови коначно помирење његово са Вуканом, Сава напушта Свету гору и преноси почетком 1207. године очеве мошти у Србију. Помиривши Стефана и Вукана над мошћима, полаже их у Студеницу и постаје тамо игуман, стварајући од манастира, предвиђеног за маузолеј Немањића, неку врсту стожера будуће српске цркве. Као дугогодишњи светогорски монах и архимандрит рукоположен у Солуну пред сам крсташки рат, Сава је већ поседовао неопходан ауторитет за овако велика дела. Сада он и брат му Стефан, као што рекох, почињу заједнички да воде Србију на путу њеног даљег уздизања.

Симптоматично је да су у то време Стефан, као велики жупан, и Сава, као игуман Студенице, сматрали да се, без обзира на новостворену ситуацију у Југоисточној Европи, мора остати веран традицији идеолошке повезаности са Византијским царством. Кружни ктиторски натпис, исписан приликом осликавања Студенице у тамбуру куполе (1207/1208), наводи упокојеног Немању као „свата грчког цара Алексија“, а Стефана не само као великог жупана, него по свој прилици и као византијског севастократора. Тада Византије више није било, а и Стефанов брак са Евдокијом је био поодавно разврнут. Позивање на Алексија III Анђела, дакле, припада искључиво домену политичке теорије и нема другог значења до идеолошког. Изјава је значајна, јер долази од владара који је већ био тражио краљевску круну из Рима, и који ће у будућности тај захтев и поновити и доживети да му буде удовољено. Додајмо да Стефанов наследник Радослав, дуго после пријема круне, у неколико махова и на разне начине, инсистира на свом сродству и политичко-идеолошкој повезаности са царем Алексијем Анђелом. Очеvidно је да Србија кроз читаво ово време остаје у визан-

тијској сфери, тако да је добијање краљевских инсигнија из Рима само представљало израз, као што је већ речено, оновремених политичких реалности.

Пред Србијом је тада, у другој деценији XIII века, већ израстао изазов који ће постати окосница њених територијалних преокупација до краја династије Немањића. Требало је, да би се ушло у велику политику на Балкану после тешкоћа кроз које је пролазила земља на самом почетку столећа, успоставити контролу над Македонијом, као централном облашћу полуострва између Србије, Бугарске, Епира и Солунског краљевства под влашћу Латина. Међутим, за било који прилаз осим посредног било је још увек прерано и Стефан је, заједно са Савом, ову чињеницу уочио са далековидошћу која је одликовала обојицу браће. Покушај успостављања посредне контроле над вардарском долином, иако вешто вођен, није завршен трајним успехом. Уследили су бугарски и, што је било нарочито важно за однос према Западу, латински напади, који су окончани 1215. године. Тек тада је поново постало могућно посветити се напорима да се Србији потпуним признањем обезбеди достојно место у свету европских држава. Стефан је те напоре већ од раније био подупро снажним аргументом – женидбом са кћерком моћног млетачког дужда Енрика Дандола.

Деценија која је протекла од пада Цариграда у руке Латина донела је, као што смо видели, настојање да идеолошка припадност византијском свету остане нетакнута. У томе је свакако имало много удела и Савино учествовање у креирању опште политике, укључујући и његов повратак са очевим посмртним остацима у земљу. Јер, не треба ни за тренутак заборавити да је Немања, са својим ореолом владара родоначелника династије који је постао Светогорац, у Србији брзо био проглашен за светитеља, и то у оквирима и по стандардима византијске духовне традиције. С једном битном специфичном цртом – у Византији владари нису бивали проглашени за светитеље, док је у Србији овај поступак само започео са Немањином канонизацијом и био настављан и са другим владарима готово без изузетака. Због свега тога, за разлику од можда преурањеног покушаја из 1198/99. да се од Рима добије круна, сада се морало приступити не само решавању питања независности српске државе, него и српске цркве. Србија није могла имати двојицу бољих протагониста овог комплексног подухвата од Стефана и Саве.

До тог времена питање црквене организације, па тиме и начина деловања Цркве, у Србији није било решено. Немања је, ујединивши Рашку и Зету и прикључивши знатне територије у долинама трију Морави, на Приморју и у Северној Албанији, као и Косово и Метохију, створио снажну и јединствену државу са потенцијалом за велике политичке подухвате. Црквена организација се, међутим, у то време налазила у сасвим другачијем положају. Без духовне личности достојне ве-

личине оновремених лаичких, државних поглавара, Црква је традиционално патила од нејединства сопствене организације, што је била последица њеног дотадашњег развика. Један део епископија (Рас, Липљан, Призрен, Ниш) налазио се у саставу Охридске архиепископије, византијске аутокефалне цркве, умногоме самосталне у односу према Цариградској патријаршији. Епископије у Приморју (Бар, Котор), као католичке дијецезе, биле су потчињене Риму. Најзад, недовољно познати услови владали су у унутрашњости земље, тамо где се нису протезале ингеренције ни Рима ни Охрида, али су свакако омогућавали постојање трећег вида организационих решења. У јединственој држави са озбиљним спољнополитичким претензијама оваква ситуација постепено је постајала неодржива. Пред Савом и Стефаном решење се оцртавало у споменутој традицији помесних цркава на Истоку.

Тако је, када је Србија од 1216. ушла у дужи период мирног развика, постало могуће да се истовремено дејствује у различитим правцима како би се постигла пуна, и државна и црквена, самосталност. На том основном задатку који се пред земљу постављао, владарски спрег два брата деловао је потпуно синхронизовано. Новија истраживања су непобитно утврдила постојање њихове пуне сарадње на том плану, за разлику од прилично раширених схватања, заснованих на изворима из потоњих времена, да Сава није имао много разумевања за тражење државне самосталности на Западу. Чињеница је да су оба поступка, и државни и црквени, текла готово истовремено и очевидно повезано, олакшана свакако и привременим нестанком Византије.

Захтев од пре двадесетак година за добијање краљевских инсигнија обновљен је у Риму и папа Хонорије III му је без оклевања изашао у сусрет, можда подстакнут и утицајем Стефанових савезника Млечана. Круна и остале инсигније стигли су врло брзо и Сава је брата крунисао 1217. године у столној цркви Св. Петра у Расу, код данашњег Новог Пазара. Од тада, Стефан ће заувек бити називан Првовенчаном, што је најбоље сведочанство о значају обављене церемоније. Посебно је, међутим, значајно то што овим чином ниједног тренутка није била доведена у питање припадност византијском свету и византијском поретку ствари. За Стефана Првовенчаног почиње да се употребљава епитет *самодржац*, такође и за краљеве који су после њега наслеђивали престо. Као превод византијског термина *αὐτοκράτωρ*, овај израз потпуно је био у духу настојања својевремено изражених у Немањиним и Стефановим повељама за Хиландар, и свакако означавао живу везу са основним погледима политичке теорије Византинаца. Њиме је истовремено била изражавана и самосвојност српске краљевске власти не само због схватања да је потицала од Бога, него и због чињенице да је појам византијског самодржавља био нераскидиво везан са Царством, док је у Србији, као што се види, и краљ, дакле

владар нешто нижег ранга, полагао право на њега. ИмPLICITНО, како је овде указано, то је чак и пре проглашења краљевства чинио велики жупан. Зато се с пуним правом може рећи да је поступак Стефана Првовенчаног заокружио стварање једне по пореклу истовремено и византијске и аутохтоне политичке теорије врховне власти, у којој је добијање круне са Запада требало да означи њено пуно, пре свега политичко а не идеолошко, међународно признање.

Добијање црквене самосталности одмах је уследило, али је захтевало нешто сложенији поступак. Припадност више епископија у Србији аутокефалној Охридској архиепископији унапред је искључивало сагласност охридске цркве за стварање аутокефалне српске цркве. Зато је сагласност требало тражити тамо где се по канонима црквеним само и могла добити – од Цариградске патријаршије, која се у том тренутку налазила у избеглиштву у Никеји, као и од никејског цара, који је репрезентовао царско наслеђе угасле Византије. Као што је познато, Сава се у договору са Стефаном Првовенчаним запутио у Никеју и добио широку аутокефалност 1219. године, укључујући чак и право да српски архијереји сами бирају свог архиепископа. Очекивана негативна реакција охридског архиепископа Димитрија Хоматина није изостала, али је Стефан њу већто обезвредио благовременим склапањем чврстог политичког савеза са епирским владаром Теодором Дуком, запечаћеног браком наследника српског престола Радослава са Теодоровом кћерком. Моћни епирски владар претпоставио је интересе своје државе интересима Охридске цркве и тиме прећутно подржао одлуку која је донета у Никеји.

Из реченог се види да је целокупан двоструки поступак стицања независности изведен у знаку припадности цивилизацији византијског света. Логична последица је била да је први општи правни акт који је требало истовремено да уређује основне државне и црквене послове потекао од византијских номоканонских предлогака и постао познат под називом *Савина Крмчија* или *Савино Законојравило* (1220). Србија је тако добила основицу свог правног поретка и у државној и у црквеној сфери непосредно по стицању формалне независности.

Велики успеси Немањиног времена, као и њихово учвршћивање по паду Византије 1204, резултирали су коначно, на измаку друге деценије XIII века, уласком Србије у круг европских држава које су своје односе заснивале на међусобном признавању. Њихови повремени сукоби нису ударили у темеље тог поретка. Са Стефаном Првовенчаним и Србија је, добивши такву врсту признања, себи отворила пут за даље успехе у деценијама које су долазиле. Трећи Стефанов син, краљ Урош, обележиће тај пут новим видовима сарадње са европским светом. Обновљена Византија после 1261. године морала се помирити са измењеном политичком реалношћу на Балканском полуострву, реалношћу у којој се Србија исказивала као прворазредна сила.